

FARKAS KATALIN

Az észlelési tapasztalat*

I. AZ ÉSZLElésSBEN MEGJELENŐ TAPASZTALATFÜGGETLEN VILÁG

A külvilágról szerzett tudásunk fő forrása az észlelés, és ebben az írásban az észlelés egy filozófiai elméletét fogom kifejteni. Hadd tisztázzam először is a vizsgálat alá vont jelenség mibenlétét és az itt használt terminológiát. A tudatfolyam eseményei közül számos tapasztalat rendelkezik érzéki vonásokkal. Ezeket legjobban felsorolással lehet megragadni: ide tartoznak a *testi érzetek*, például a fájdalom, a jóllakottság, a fáradtság vagy a szédülés érzete. Ezután ide tartoznak az *észlelési tapasztalatok*, vagyis az olyan tapasztalatok, amelyek érzéki sajátosságaik révén a külvilág valamilyen aspektusát jelenítik meg. Hagyományosan az észlelési tapasztalatokat öt érzékszerv alapján szokás csoportosítani: látás, hallás, szaglás, ízlelés és tapintás. Ezen kívül az érzéki tapasztalatok körébe tartoznak az *álmok* és a való életben előforduló – például pszichotikus – *hallucinációk* is, ugyanis ezek is rendelkeznek érzéki sajátosságokkal, mint például színek, hangok vagy például illatok érzete. Ugyanezen megfontolás alapján a képzelet azon esetei, amikor nem pusztán intellektuálisan, hanem érzéki vonások révén – például vizuálisan – képzelünk el valamit, szintén az érzéki tapasztalatok közé sorolhatók.

Az észlelési tapasztalatok tehát az érzéki tapasztalatok egy alcsoportját alkotják, és egyik sajátosságuk az, hogy egy észlelési tapasztalatban az észlelő számára egy *tapasztalatfüggetlen világ* jelenik meg. Amikor hallunk vagy tapintunk valamit, a világ valamilyen vonása tárulkozik fel számunkra. Szokás úgy is fogalmazni, hogy az észlelés *nyitottá tesz* minket a világra: egy tipikus észlelési tapasztalatban a világ jelenik meg vagy tárulkozik fel számunkra.

Hogy világos legyen ez a vonás, érdemes az észlelést más érzéki tapasztalatokkal összevetni. Vegyük például a szédülés érzetét. A szédülés egyfajta érzés,

* Az írás háttérét adó kutatást támogatta az Európai Bizottság FP7/2007–2013 keretprogramja az FP7-238128 projekt keretében, valamint a MAG Zrt. a BETEGH09 projekt keretében. Nagyon köszönöm a Szemle névtelen bírálójának a gondos olvasást és a hasznos észrevételeket az írással kapcsolatban.

a tudat egy sajátos módosulása. Ha jellemezni akarnám ezt a tapasztalatot, úgy tűnik, a hangsúly leginkább ezen lenne: mármint azon, hogy hogyan érzek én, amikor szédülök. Mennyire más ez, mint mondjuk a mostani látási tapasztalatom jellemzése. Ahogy arra számos szerző felhívta a figyelmet, a közönséges észlelési tapasztalatok legtermészetesebb bemutatása az észlelés *tárgyaira* támaszkodik. Ha el akarom mondani az olvasónak, milyen is a jelenlegi látási élményem, akkor azt fogom elmondani, hogy *mit* látok, valahogy így: egy fenyőerdővel borított alpesi hegyoldalt, felette a kék égen néhány fehér felhő, a távolban a hegycsúcsok tetején hótakaró. Az olvasó innen már nagyjából tudja is, miféle élményben van részem. Hasonló gondolatot fogalmaz meg Heidegger egy gyakran idézett passzusban:¹

A dolgok megjelenésekor közvetlenül és tulajdonképpen – ahogy e fogalomból következnék – sohasem az érzetek özönét, például a hangokét vagy zajokét fogjuk fel, hanem a kürtőben hallható vihar süvítését, a hárommotoros repülőgépet és a Mercedest halljuk, mégpedig úgy, hogy az az Adlertől mindenképpen különbözzék. Minden érzetnél sokkal közelebb vannak hozzánk maguk a dolgok. Az ajtó csapódását halljuk a házban, nem pedig akusztikai érzeteket vagy akár csak pusztá zajokat (Heidegger 1936/1988. 46).

Vannak persze elméletek, amelyek szerint a különbség a szédülés érzete és az alpesi havasok látványa között csak első látásra komoly, valójában a szédülés is, akár csak a látási élmény, a világ egy aspektusát jeleníti meg vagy reprezentálja számunkra (lásd Crane 2003). Ha van is valami ezekben az elméletekben, az világos, hogy a szédülés sokkal kevésbé nyilvánvalóan irányul a világra, mint a látás. Bizonyos találékonyság és szellemes magyarázat szükséges ahhoz, hogy a szédülés tárgyát felfedezzük. Az észlelésnél erre nincs szükség: a tárgy ott van, hogy úgy mondjam, majd kiszűrja a szemünk.

Az észlelés tárgyai közé sorolom mindazt, amire az észlelés irányul, tehát tárgyról itt most általános értelemben, nem pedig ontológiai kategóriaként beszélünk – tárgynak számít a felhők árnyéka a zöld legelőn, a kék ég kéksége, a távoli hegycsúcs majdnem szabályos háromszög alakja. Tárgy minden, amit látok. A következő fontos megjegyzés az, hogy az észlelés tárgyai *tapasztalatfüggetlenként* jelennek meg. Azok a kifejezések, amelyeket az észlelési tapasztalat jellemzésére használok – a kék ég, a zöld mezőn kirajzolódó árnyék – csupa olyan jelenségre utalnak, amely akkor is fennállna, ha én most éppen nem tapasztalnám őket. Legalábbis ezt sugallja maga a tapasztalat: ha behunynám a

¹ Egy másik klasszikus változat Strawson 1979.

szemem, az ég nem válna színtelenné, az árnyék nem szívódna fel a földről. Ha hirtelen minden tudatos élményem megszűnne, a kékséget, az árnyékot – érzésünk szerint – az sem befolyásolná.

Ebben a tekintetben is első látásra különbség van az észlelési tapasztalatok és például egyes testi érzetek között. A szédülés érzését egy olyan vonás látszik leginkább jellemezni, amely nem egy tapasztalatfüggetlen tárgytól nyeri természetét. A szédülést és a fáradtságot *maga az érzés* különbözteti meg; ami az egyik vagy másik esetben sajátságos, azt nem elsősorban egy külső tárgyra való utalással tudjuk megragadni. Az effajta érzések a jelek szerint nem mutatnak magunkon túl, nem irányulnak valami más, tőlük különbözni látszó entitásra: lényegük kimerül a tudat sajátos módosulásában.

Itt eddigi leírásunk egy fontos pontosításra szorul. Mindeddig a szembeállítottuk a tapasztalatfüggetlen *külvilágot* és a szédülés tapasztalatfüggő érzés jellegét. Vannak azonban olyan testi érzetek is, amelyek nem illeszkednek ebbe a felosztásba. Saját testünket általában nem tekintjük a külvilág részének, de nyilván testünk is lehet az öt érzékszerven keresztül történő észlelés tapasztalatfüggetlen tárgya. Ha látom a lábamat, vagy az ujjammal követem a tenyeremen a redőket, akkor teljesen szokásos látási és tapintási tapasztalatban van részem, amelynek tárgyai – a lábam, a tenyerem – akkor is léteznének, ha éppen nem tapasztalnám őket ily módon.

Mi a helyzet a testi érzetekkel? Ahogy arra sokan rámutattak, számos testi érzet együtt jár specifikus testrészek tudatával: mondjuk viszket a bal térdem, vagy fáj a tenyeremen egy horzsolás. Ezeknek a tapasztalatoknak az elemzése igen összetett és vitatott, de abban hasonlítani látszanak az észleléshez, hogy megjelenik bennük egy olyan létezőnek a közvetlen tudata – térd, tenyér – amely akkor is létezne, ha éppen nem tapasztalnám őket. Ezért tehát jogos azt mondani, hogy ezeknek az érzeteknek tapasztalatfüggetlen tárgyai vannak, és ennyiben hasonlítanak a szokásos öt érzékszerven keresztül történő észleléshez. További kérdés azonban, hogy a tapasztalat teljes természetét lehet-e jellemezni a tapasztalatfüggetlen tárgyra és annak tapasztalatfüggetlen tulajdonságaira hivatkozva. Ezt a kérdést itt nyitva hagyjuk; mostani céljainkhoz elegendő annak megjegyzése, hogy egyes testi érzetekben – de nem feltétlenül az összesben – megjelenik egy tapasztalatfüggetlen tárgy.

II. ÉSZLELÉSELMÉLETEK

A jelen írás tárgya elsősorban az a jelenség, hogy az észlelésben és egyes testi érzetekben tapasztalatfüggetlen tárgyak jelennek meg. Az észlelés filozófiai elméleteinek számos jelenséget kell értelmezni, és a most tárgyalt jelenség csak egy ezek közül. Ezen írás keretein belül nem vállalkozhatom az összes észleléselemélet kimerítő értékelésére, ezért kérem az olvasó megértését azt illetően,

hogy csak egy aspektusra korlátozom a vizsgálódást.² Az észlelés különböző elméleteiben más és más a helye tapasztalatban megjelenő tapasztalatfüggetlen világnak. Az alábbi bekezdésekben erről adok rövid összefoglalót.

Az észlelés *reprezentációs elmélete* szerint az észlelési tapasztalatok természetét teljes mértékben az határozza meg, hogy mit reprezentálnak. A reprezentáció általános fogalom; az alábbi jel például azt reprezentálja, hogy az úton munka folyik:

1. ábra: közlekedési tábla

Az a vélekedés, hogy hamar munka ritkán jó, azt a feltételezett tényállást reprezentálja, hogy hamar munka ritkán jó. Az én jelenlegi észlelési tapasztalatom pedig a kék ég, hófödte hegycsúcsok és a többi jelenlétét reprezentálja. Ha besötétedik, vizuális tapasztalatom mást fog reprezentálni: a kék ég helyett az éjszakai égboltot, csillagokkal. A reprezentációs elmélet szerint ebben ragadható meg egy észlelési tapasztalat teljes mentális természete: az egyik ezt reprezentálja, a másik azt. A tapasztalatban megjelenő tapasztalatfüggetlen világ ebben az elméletben tehát a következő helyet kapja: a reprezentáció tárgya.

Egy másik elmélet, a *naív vagy direkt realizmus* szerint az észlelési tapasztalatok, amennyiben helyesek, úgy jelenítik meg a világot, hogy a világ maga a tapasztalat alkotórésze lesz. Az előző bekezdésben említett reprezentációs elmélet szerint egyes reprezentációk helyesen reprezentálják a világot, mások helytelenül. Például lehetséges, hogy a fenti közlekedési táblát a munkálatok befejezése után ottfelejt valaki: ebben az esetben a reprezentáció helytelen lesz. Mindentől azonban, az elmélet szerint, magának a reprezentációnak a tartalma, vagyis lényegi természete, nem változik: akár folynak a munkálatok az úton, akár nem, a tábla mindig ugyanazt mutatja. Az észlelési tapasztalatok esetében ez azt jelenti, hogy a hallucinációk mentális természete megegyezik a tőlük megkülönböztethetetlen valódi észlelési tapasztalatok természetével. A naív realista viszont ez tagadja. Szerinte egész más a helyzet akkor, amikor a világ valóban megjelenik, és akkor, amikor csak úgy tűnik, hogy megjelenik. Amikor a világ

² Így például nem lesz szó – legfeljebb érintőlegesen – arról a kérdésről, hogy az észleléselméletek hogyan kezelik az illúzió vagy hallucináció jelenségét. Az észleléselméletek végső értékeléséből ez a feladat természetesen nem hagyható el, de a jelen írás ilyen átfogó értékelésre nem vállalkozik.

tényleg megjelenik, maga is része az észlelési tapasztalatnak. A tapasztalatban megjelenő elmefüggetlen világ szerepe tehát ez: vagy része, vagy éppenséggel csak látszólag része az észlelési tapasztalatnak.

Mindkét elméletben közös, hogy *a tapasztalatfüggetlen világ látszólagos megjelenésének tényét nem elemzik tovább fenomenológiai eszközökkel*. Néhány reprezentációs elmélet kísérletet tesz arra, hogy a reprezentáció fogalmáról redukzív elemzést nyújtson, például tapasztalatok és tárgyaik között fennálló rendszeres oksági vagy törvényszerű oksági kapcsolatokra alapozva. Ezek az elméletek azonban nem fenomenológiai elemzést nyújtanak; magát azt a körülményt, hogy a tapasztalatfüggetlen világ az észlelésben megjelenik, fenomenológiailag adottnak veszik. Ugyanez áll a naiv realista elméletekre.

Némileg más a helyzet az érzetadat elmélettel. Az érzetadat-elmélet kiindulópontja is az, hogy bizonyos érzéki minőségek megjelennek az észlelési tapasztalatban: most például a kék ég kéksége, a hegycsúcs háromszöge. Lehetséges azonban, hogy ezek a minőségek akkor is megjelennek, ha hallucinálok. Az érzetadat elmélet védelmezője szerint a kék meg a háromszög a hallucinációban is jelen van, de a kék nyilván nem az ég kéksége, és a háromszög nem a hegycsúcsé, hiszen azon nincsenek előttem. Következésképpen valami máshoz kell tartozniuk, és ez nem más, mint az érzetadat: egy olyan, létében a tapasztalattól függő entitás, amely az érzéki minőségek hordozója, és amelynek az észlelés során közvetlenül tudatában vagyunk.

A reprezentációs és a naiv realista elmélet képviselője készpénznek veszi az első szakaszban említett fenomenológiai tény, mármint azt, hogy úgy tűnik, az észlelésben a tapasztalatfüggetlen világ jelenik meg, és mindkettő beilleszti a tény az elméletébe a maga módján: az észlelési tapasztalat a tapasztalatfüggetlen világot reprezentálja vagy prezentálja. Az érzetadat elmélet számára azonban a helyzet kissé bonyolultabb, hiszen annak fényében, amit eddig tudunk az elméletéről, a fenomenológiai tény komoly további magyarázatra szorul. Ha az észlelés közvetlen tárgyai tapasztalatfüggő tárgyak, akkor ugyan miért olyan erős az a benyomás, hogy a megjelenő tárgyak tapasztalatfüggetlenek? Hogyan támad ez a benyomás, mi magyarázza, és mi tartja fenn?

Az ebben az írásban védelmezett elmélet szerint nincsenek érzetadatok:³ az észlelés során nem észlelünk közvetlenül elmefüggő tárgyakat, amelyek az érzéki minőségek – kék, háromszögletű – hordozói. Egy ponton azonban hasonlít a jelen vállalkozás az érzetadat-elméletre: engem is az érdekel, hogy hogyan alakul ki az a benyomás, hogy az észlelésben a tapasztalatfüggetlen világ jelenik meg. Hogy ez miért kérdés, és hogyan lehet megválaszolni, azt a következő szakaszokban elmagyarázom.

³ Itt megint csak az olvasó megértését kérem: az érzetadatok léte elleni kimerítő érvelés megint csak meghaladja ennek az írásnak a kereteit, ezért itt egyszerűen felteszem, hogy nem léteznek.

III. MIÉRT KÉRDÉS?

A reprezentációs elméletet egyes filozófusok kiterjesztik az észlelési tapasztalatokon is túl, például az utóképekre (Tye 1995). Utóképet például akkor tapasztalunk, ha egy darabig nézünk egy zöld négyzetet, és utána tekintetünket egy fehér falra fordítjuk: látóterünkben határozottan megjelenik egy piros négyzet. Egyes reprezentacionalisták szerint az utókép formáit és színeit a fehér falra festett mintákként tapasztaljuk: vagyis ennek a tapasztalati élménynek ugyanaz a reprezentációs tartalma, mint egy falra festett halványpiros négyzet észlelési tapasztalatának tartalma. El tudom képzelni, hogy vannak ilyen utóképek is, de az az igazság, hogy az én utóképeim rendszerint egészen mások. Az enyémekek ugyanis nem látszanak igaznak: inkább ahhoz hasonlítanak, amikor az ember szeme káprázik vakító fényben, mint ahhoz, amikor egy falra festett ábrát nézek. Szerencsére ezzel nem vagyok egyedül, mert a jelek szerint Ned Blocknak is ez a tapasztalata:

Az utóképek – legalábbis azok, amiket én próbáltam – nem látszanak igazi tárgyakként, és nem látszanak igazán pirosnak. Inkább olyan, hogy is mondjam... illuzórikusnak tűnnek. Mindenki saját maga is kipróbálhatja. A félreértések elkerülése végett: az utókép tapasztalata és egy paradicsom tapasztalata szerintem is megegyezik valamilyen, amit színtulajdonságnak tekintünk. Állításom az, hogy amikor utóképet tapasztalunk, nem vagyunk hajlamosak azt gondolni, hogy bármi is igazából piros (Block 1996. 32, saját fordításom).

A zöld mezőről a hegyoldalon határozottan az az érzésem, hogy ott van, és zöld, függetlenül attól, hogy nézem vagy sem; ahogy fentebb mondtam, érzésem szerint a zöld nem tűnik el a világból, ha behunyom a szemem. Az utókép nem ilyen: ha behunyom a szemem, ez az utókép is eltűnteti – illetve nem is tűnteti el teljesen, mert éppen, hogy marad belőle valami maradvány, amikor behunyom a szemem, és éppen ez mutatja a legjobban, hogy nem a külső, tapasztalatfüggetlen világ része.

Hasonló a helyzet például a migrén előtt jelentkező jellegzetes vizuális élménnyel, amit „migrénaura”-nak szokás nevezni. Egyik változatában a látómező egy részében villódzó cikcakk alak jelenik meg. Az alábbi képen látható, hogyan nézne ki a migrénaura, ha tényleg a külvilágban jelenne meg, de az igazság az, hogy a valóságban nem így néz ki. Az alábbi kép egy szivárványhoz hasonlít, de a migrénaura valójában nem olyan, mint egy szivárvány. A villódzás nem kívül tűnik fel, hanem inkább a tapasztalat részeként jelenik meg, és ha az ember behunyja a szemét, megmarad, ami tovább erősíti azt az érzést, hogy az élmény nem a külvilág, hanem pusztán a tudat része.

Ha lennének érzetadatok, akkor az utókép vagy a migrénaura tapasztalata alkalmat adna arra, hogy az érzetadatokat valódi természetük szerint észleljük:

2. ábra: kísérlet a migrénaura megragadására. Forrás: Wikipedia

mármint tapasztalatfüggő tárgyként, amely érzéki tulajdonságokkal rendelkezik. Az utókép és a migrénaura ugyanis pont ilyesfajta dolgoknak *látszanak*. Az érzetadat-elmélet szerint egy paradicsom észlelésekor az észlelt piros valójában egy érzetadathoz tartozik, de az élmény maga mást sugall: tudniillik azt, hogy a paradicsomhoz tartozik. Ahogy fentebb érveltem, a helyzet más az utóképek és a migrénaura esetében.

Mindez arra mutat, hogy a rendszerint tapasztalatfüggetlen tárgyakkal aszociált érzéki tulajdonságok – színek, formák – tudata *önmagában* nem elegendő a tapasztalatfüggetlenség élményéhez. Az első szakaszban arról beszéltem, hogy legalábbis első látásra, a szédülés élményét jellemző tudatos karakter nem jellemezhető tapasztalatfüggetlen tárgyakra való hivatkozással, azaz a szédülés mindössze a tudat egyfajta sajátos módosulása. Talán gondolhatnánk ebből azt, hogy a különbség a tapasztalatfüggetlen tárgyakat meg-, illetve meg nem jelenítő élmények között az érzéki vonások minőségében rejlik: a szédülés-típusú minőséget a tudatban helyezük el, a kék ég és a hófödte hegycsúcs észlelésekor tapasztalt minőségeket pedig a tapasztalatfüggetlen tárgyokban. Az utóképek és a migrénaura jelensége megcáfolni látszik ezt a nézetet. Az egyszerű érzéki minőségek – színek, formák – ugyanis mind ezekben az élményekben, mind pedig rendes észlelésekor jelen vannak; mégis, az első esetben nem helyezük a minőséget a tapasztalatfüggetlen világba, a másodikban viszont igen.

Ez az összehasonlítás indokolja ennek az írásnak az alapkérdését: vajon hogyan tesz szert egy tapasztalat egy elmefüggetlen tárgyra? Tudunk-e valamit mondani azoknak a tapasztalatoknak a fenomenológiájáról, amelyek rendelkezni látszanak tapasztalatfüggetlen tárgyakkal, szemben azokkal, amelyekben ilyen tárgy nem jelenik meg? Állításom szerint a reprezentációs és a naiv realista

elmélet itt egy bizonyos nehézséggel néz szembe. Fontos észben tartani, hogy a tapasztalatfüggetlen tárgy megjelenését itt most nem aktuálisan, hanem pusztán fenomenológiailag értelmezem. Nem azokról a tapasztalatokról van szó, amelyekben *mintha* megjelenne egy tapasztalatfüggetlen tárgy, ámde valójában a tárgy nem létezik. Az ilyesfajta élményeket szokás hallucinációnak nevezni, és ezekről a reprezentációs és naiv realista elméletnek bőven van mondanivalója. Ha az utóképek vagy a migrénaura hallucinációk lennének – mint ahogy azt például a reprezentációs elmélet egyes képviselői állítják – akkor ugyanez az elemzés alkalmazható lenne rájuk. Csakhogy nézetem szerint ezek a tapasztalatok nem hallucinációk. Ahogy Richard Bentall megfogalmazta, „a realitás illúziója [...] a hallucinációs tapasztalatok sine qua nonja” (Bentall 1990. 82). Márpedig az utóképeknél és a migrénauránál ilyen illúzió álláspontom szerint nincsen.

A reprezentációs és a naiv realista elmélet szerint az érzéki tapasztalatokat tárgyak jellemzi. A naiv realista szerint a tárgy tapasztalatfüggetlen (a valódi észlelés esetében), vagy legalábbis annak látszik (a hallucináció esetében). Az utóképek egyik kategóriába sem illenek bele. Mi a helyzet a tapasztalat tárgyival a reprezentációs elmélet szerint? Egy nagyon általános értelemben talán mondhatnánk, hogy az utóképek, illetve a migrénaura a kérdéses tapasztalatok *tárgya*, de éppenséggel ez olyan tárgy, ami tapasztalatfüggő létmóddal rendelkezik. Csakhogy egy effajta nézet igencsak ütközne a reprezentációs elmélet általános motivációival. Ha az utóképek és a migrénaura a tapasztalat tárgyai lennének, akkor ezzel bebizonyosodna, hogy legalábbis ezekben az esetekben az érzetadat-elmélet helyes. Ugyanis ezek a tárgyak ténylegesen érzetadatok lennének: vagyis a tapasztalat közvetlen, elmefüggő tárgyai, amelyek az érzéki minőségek hordozói. Csakhogy a reprezentációs elmélet éppen az érzetadat elmélettel való polémiaiban jött létre; a reprezentacionalisták éppen azt tagadják, hogy lennének érzetadatok.

Ha tehát az utóképek és a migrénaura nem hallucinációk – azaz nem rendelkeznek a realitás illúziójával –, akkor nem világos, hogy hogyan illeszkednek be egy olyan elméletbe, amely azt tartja, hogy az érzéki tapasztalat tárgyival jellemezhető, ám a tárgyak közül kizárja az érzetadatokat. Ezért a reprezentációs és naiv realista elmélet itt első látásra egy problémába ütközik. Nem akarom állítani, hogy ez az ellenvetés végletes az elméletek számára; mindössze azt akarom illusztrálni, hogy mi lehet a motivációja az itt bemutatandó elméletnek. Az általam védelt elmélet egyik központi vonása ugyanis az, hogy az érzéki tapasztalat eredeti formájában egyáltalán nem rendelkezik tárggyal. A következő szakaszban ezt az elképzelést részletesebben kifejtem.

IV. AZ ELMÉLET

Az észlelés itt javasolt elmélete a következő. Az érzéki tapasztalat, eredeti formájában, nem rendelkezik semmilyen tárggyal: a különböző minőségek a tudat különböző módosulásai. Nem érzetadatokról van szó, vagyis a tudat közvetlen, tapasztalat-függő *tárgyairól*, amelyek érzéki minőségek hordozói. Ilyen tárgyak nincsenek. Egy tudatos érzéki élmény, tiszta formájában egy pusztán érzés, természetét egyszerűen az *ézés minősége* adja meg. A szokásos terminológiát használva: az ézésnek nincs intencionális vagy reprezentációs tárgya. Nem irányul semmi másra saját magán kívül, nem jelenít meg semmi mást, csak maga van jelen a tudatban, a tudat egy módosulásaként.

Van az észlelésnek egy olyan elmélete, amelyről korábban nem szóltam, de mutat bizonyos rokonságot az itt védelmezett elmélettel. Ez az úgynevezett „határozói” elmélet (*adverbial theory*). A kiindulópont hasonló ahhoz, amit az előbb említettem: a tapasztalat minőségét az határozza meg, hogy *hogyan érez* az alany, amikor a tapasztalatot átéli. A „hogyan” kérdésre a válasz egy határozó: ezért az elmélet képviselői úgy fogalmaztak, hogy az alany „pirosan” vagy „téglalaposan” érez, amikor a megfelelő érzéki minőségeknek van tudatában. Az elmélettel meglehetősen problémák vannak, és ezért érdemesnek látszik feladni a határozói szerkezethez való ragaszkodást. Helyesebb azt gondolni, hogy az éréssel kapcsolatos állítások nyelvtani formája nem dönt az észlelési tapasztalatok metafizikai szerkezetét illetően. Ez abból is kiderül, hogy van olyan konstrukció, ami egészen más irányba mutat: az érzetadat elmélet képviselője például erősködhetne, hogy az a tény, hogy a „Mit érzek?” kérdésre „Fájdalmat érzek” válasz adható, megmutatja, hogy a fájdalom valójában egy *tárgy*, amelynek közvetlenül tudatában vagyunk.

A határozói elmélet abban megegyezik az itt védelmezett elmélettel, hogy mindkét nézet szerint az érzéki tapasztalat eredeti formájában nem tárgyakkal jellemezhető (legyenek azok elmeffüggő érzetadatok vagy elmeffüggetlen prezentált vagy reprezentált tárgyak), hanem a tudat pusztán módosulásával. Abban viszont eltér a határozói elmélettől, hogy nem látom értelmét a határozói szerkezethez való ragaszkodásnak. Ontológiai szerkezetét tekintve egy érzéki tapasztalat egy esemény, amely valamilyen *minőséget* példáz. Tehát, ha grammatikai kategóriákkal kellene jellemezni az itt kifejtett elméletet, akkor talán *melléknévi* elméletnek nevezhetnénk.

További fontos körülmény, hogy az észlelés során az érzéki minőségek rendkívül figyelemre méltóan részletes, stabil, megjósolható, és megjósolható módon manipulálható módon érkeznek. Ez a legfeltűnőbb a vizuális tapasztalat esetében. Vegyük például az élém táruló látványt, ahogy gépelem ezt a szöveget. A szövegszerkesztő kis ikonjai a formák és színek apró részleteit kínálják, és ezek a vonások egészen csodálatos módon állandóak: ugyanúgy vannak jelen tapasztalatomban hosszú órákon keresztül, amíg ülök a képernyő előtt, és ha el-

fordítom a tekintetem, és visszatérek, ugyanazt a rendezett struktúrát mutatják. Egymáshoz képest elfoglalt helyzetük is állandóságot mutat; miközben vándorol a szemem a képernyőn, az ikonok megbízható módon a helyükön maradnak. További figyelemre méltó tény, hogy vizuális tapasztalatom ugyancsak csodálatos összhangban van a többi érzékszerven keresztül nyert tapasztalatommal, és azok is összhangban vannak egymással. Szememmel követni tudom az egér mozgását a képernyőn, amivel összhangban van az ujjam mozgása az egérpadon; a gépelés ritmusa ugyanaz az ujjaimon jelentkező tapintási élményben, mint a billentyűk kopogásának hallási tapasztalatában.

Ha összevetjük ezt az élményt a korábban idézett utókép-élménnyel, több fontos különbséget is felfedezhetünk. Először is, az utóképben nincs annyi részlet, mint jelenlegi vizuális élményemben. Másodszor, a meglévő részletek sem elérhetőek a további vizsgálódás számára: úgy tűnik, hiába próbálok valamilyen módon – a szemem mozgatásával, hunyorításával – az utókép különböző aspektusaira összpontosítani, ugyanis a benyomás állandóan változik, és ahogy próbálok összpontosítani, már majdhogynem fel is szívódott a szemem elől. Harmadszor, az utókép sajátos módon mozog, ahogy mozdítom a tekintetem, ami alapvetően különbözik attól, ahogy külvilág tárgyai látszólag a helyükön maradnak, miközben a tekintetem vándorol. Negyedszer, ahogyan már mondtam, az utókép bizonyos formában megmarad, ha behunyam a szemem. Ötödször, az utókép tapasztalata nincs más észlelési tapasztalattal összhangban. Az utóképek előttem bizonyos – bár nehezen bemérhető – távolságra jelennek meg, de ha megpróbálok megérinteni őket, a vállalkozás természetesen sikertelen lesz.

Mindezek a vonások együttesen kifejezetten azt a benyomást keltik, hogy az utókép nem tapasztalatfüggetlen létező, és a tulajdonságok, amelyek az utóképet jellemzik – színek, formák – nem tapasztalatfüggetlen minőségekként jelennek meg. Az embernek határozottan az az érzése, hogy ha a piros utókép-tapasztalat megszűnik, akkor ez akár magának a pirosságnak a teljes megszűnését is jelenthetné. Ezzel szemben ha elfordítom a szemem egy paradicsomról, akkor nincs az az érzésem, hogy a pirosságot is kiiktattam a világból.

Az elmélet lényege tehát a következő: az érzéki tapasztalat, eredeti és tiszta formájában puszta érzés, a tudat meghatározott minőségű módosulása. Amikor azonban az érzéki minőségek egy karakterisztikus, nagymértékben jósolható, a különböző érzékszervek révén nyert minőségek között összhangot teremtő, stabil szerkezetbe rendeződnek, akkor létrejön a tapasztalatfüggetlen világ képzete, és az érzéki minőségeket immáron nem a tudat puszta módosulásaként, hanem mint külső tárgyak tapasztalatfüggetlen vonásait tapasztaljuk.

V. EGY PÉLDA: SZÉDÜLÉS ÉS VÉRCUKORSZINT

Ahogy az előző szakaszban mondtam, az érzéki minőség, eredeti formájában, pusztán érzés. Javaslatom szerint vannak olyan aktuális érzések, amelyeknek ez a legjobb jellemzése: ilyenek például a szédülés egyes esetei. Azt is állítottam, hogy a rendezett struktúra révén bizonyos érzések szert tehetnek egy tárgyra: azaz az érzés immáron nemcsak saját maga, hanem egy rajta kívül levő és tőle független létező tudatává válik. Az alábbiakban bemutatok erre egy példát.

Egyes embereknél előfordul, hogy vércukorszintjük hirtelen leesik. A tünetek igen jellegzetesek: szédülés, gyengeség, hirtelen forróságérzés, reszketés érzése. Ez néha velem is megtörténik – utólag rendszerint kiderül, hogy előtte nem ebédeltem rendesen. Amikor először tapasztaltam az élményt, fogalmam sem volt, miről van szó, tudatomat teljesen lefoglalta a kellemetlen érzés. Később megtanultam, hogy az ok valószínűleg a vércukorszint csökkenésében keresendő; ezt az is alátámasztja, hogy ha eszem valami édességet, a tünetek rövid idő alatt kivétel nélkül mindig megszűnnek. Manapság, ha véletlenül előfordul az élmény, valószínűleg így magyaráznám el a helyzetet: érzem, hogy a vércukorszintem leesett, gyorsan ennem kell valami édeset.

A lényeg az, hogy az érzés minőségének jellemzésére valóban ez a kifejezés a legalkalmasabb, és tényleg így is jelenik meg a tudatomban: mint a *vércukorszint esésének* érzése. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy egy másik élményt leginkább úgy tudok megragadni, mint a *hőfölte hirtelen látványát*. A vércukorszint eszméje közvetlenül jelenik meg tudatomban: látszólag semmi következtetésre nincs szükség. Más érzések is leginkább tárgyuk segítségével írhatóak le: egy ér lüktetésének érzése, vagy egy hideg tárgy érintésének érzése. A különbség ebben az esetben az, hogy az érzés itt az alacsony vércukorszint érzése. Legalábbis számomra így jelenik meg.

Ez persze nem hasonlít az észleléshez annyiban, hogy az alacsony vércukorszint nem a külvilág része, hanem saját testemnek egy állapota. Annyiban viszont mégiscsak hasonlít az észleléshez, hogy az alacsony vércukorszint egy *tapasztalatfüggetlen körülmény*. Általában feltűnik, ha leesik a vércukorszintem, de világos, hogy az állapot akkor is előállhatna, ha éppen mélyen aludnék és az állapot tudatos élményeimet nem befolyásolná.

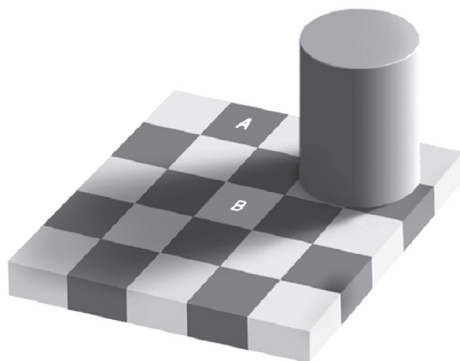
Általánosságban a következőképpen írhatnánk le ezt a folyamatot. Adott egy érzet, amelyet egy bizonyos elme-független ok vált ki tapasztalható rendszerességgel. Az alany kezdetben csak az érzés alapján azonosítja az érzetet, anélkül, hogy különösebben tekintettel lenne az okára. Amikor azonban sikertelenül azonosítania az okot, egyúttal képessé válik arra is, hogy a tapasztalatból az ok jelenlétére következtessen. Egy bizonyos idő után a tapasztalat ténylegesen az ok jelévé válik a tapasztaló egyén tudatában: azaz a tapasztalat az ok jelenlétének érzésévé válik. A vércukorszint jelenlétének tudata nem a tapasztalat kvalitatív minőségének eredeti vonása. Az interpretációs folyamat azonban ezzel a tárggyal ruházza fel a tapasztalatot.

Valaki tehetné azt az ellenvetést, hogy az ok jelenléte nem válik tárggyá, hanem pusztán *következtetünk* az ok jelenlétére a tapasztalat minőségéből. A következtetés ugyan nem tudatos, folytatódik az ellenvetés, de mégis megtörténik. Ez viszont azt jelenti, hogy az ok jelenléte nem az eredeti érzéki tapasztalatnak lesz tárgya, hanem egy másik mentális állapotnak, valószínűleg egy ítéletnek, amely valamiféle következtés konklúziója.

Az ellenvetés ellen szól az, amit maga az ellenvető is elismer: hogy tudniillik a következtetés nem tudatosan megy végbe. Honnan tudjuk akkor biztosan, hogy van olyan következtetés, amely egy másik mentális állapotot teremt? Mint a következő szakaszban látni fogjuk, szokás olykor „következtetésekről” beszélni, amikor az észlelő rendszer bizonyos műveleteket hajt végre. Azonban számos ilyen esetben elismerjük, hogy egy tapasztalatnak valódi intencionális tárgya van. Egy további megfontolás, hogy úgy tűnik, a vércukorszint-esés lehet illuzórikus tapasztalat is. Nagyon is elképzelhető, hogy az érzést egy másik fiziológiai állapot is kiválthatja. Akár még az is lehet, hogy egy alkalommal ezt demonstrálja valaki, például megméri a vércukorszintem, amikor éppen részem van a tapasztalatban, és kiderül, hogy a vércukorszintem teljesen normális. Különös, mondanám erre, ugyanis pont az az érzésem, mintha leesett volna a vércukorszintem. Ez az eset ahhoz hasonlítható, amikor a vízbe mártott evező, bár tudom, hogy egyenes, mégis töröttnek látszik.

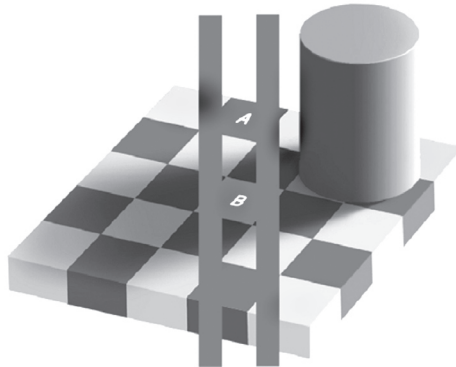
VI. AZ ÉSZLELESI RENDSZER MŰKÖDÉSE

Az észlelési tapasztalatokat a külvilágból az észlelő felületekre érkező ingerek váltják ki. Az ingereket az agy észlelő rendszere egy igencsak összetett folyamattal dolgozza fel észlelési élménnyé. Erről a folyamatról – különösen a vizuális tapasztalat esetében – ma már nagyon sok információval rendelkezünk. Az alábbi ábra egy ékes bizonyíték a vizuális rendszer kreativitására:

3. ábra. Edward H. Adelson, árnyéksakk-illúzió

Az igencsak meglepő tény az, hogy az A-val és B-vel jelzett kockák felszíni fényvisszaverő tulajdonságai azonosak. Az alábbi ábrával lehet ellenőrizni, vagy ha az olvasónak kétsége van, takarja le az A és B melletti kockákat, és hasonlítsa össze a két kocka színét. Vagy nyomtassa ki a képet, és vágja ki az A és B kockákat, és hasonlítsa őket össze.

4. ábra. Az árnyéksakk-illúzió demonstrálása

Edward H. Adelson, az ábra alkotója, a következő magyarázatot fűzi a jelenséghez:

A vizuális rendszer feladata, hogy a világban fellelhető tárgyak színét meghatározza. A jelen esetben a feladat az, hogy a tábla kockáinak szürke színét meghatározza. A felszínről érkező fény (fényerősség) mérése nem elegendő: egy árnyék homályt vet a felszínre, így egy árnyékolt fehér felület kevesebb fényt verhet vissza, mint egy teljes fénnel megvilágított fekete felület. A vizuális rendszer többféle trükköt alkalmaz annak meghatározására, hogy hol vannak az árnyékok, és hogyan lehet őket ellensúlyozni. Ez segít a felszínhez tartozó szürke „festék” árnyalatának meghatározásában.

Az első trükk a lokális kontraszton alapul. Akár árnyékban van, akár nem, egy kocka, ami a szomszédainál világosabb, valószínűleg világosabb az átlagnál, és fordítva. Az ábrán az árnyékban levő világos mezőt sötétebb mezők veszik körül. Így, jóllehet a kocka fizikailag sötét, szomszédaihoz képest mégis világos. És megfordítva, az árnyékon kívül eső sötét mezőket világosabb mezők veszik körül, így az összehasonlításban sötétebbnek látszanak.

Egy másik trükk azon a tényen alapul, hogy az árnyékoknak gyakran elmosódott éleik vannak, míg a festett minták (például a kockák) határai gyakran élesek. A vizuális rendszer általában nem vesz tudomást a fényerősség fokozatos változásairól, így az árnyékok nem vezetnek félre a felszínnek színének meghatározásában. Az ábrán az árnyék árnyéknak látszik, egyrészt, mert elmosódott az éle, másrészt látható az árnyékokot vető tárgy is.

A kockák „festékszerűségét” segíti a négy szomszédos kocka által formált „X-elágazás”. Ez a fajta elágazás rendszerint azt jelzi, hogy az éleket a felszín színének változásaként kell értelmezni, nem pedig árnyék-fény hatásként.

Mint sok más úgynevezett illúzió esetében, ez a hatás igazából a vizuális rendszer sikerét, nem pedig kudarcát demonstrálja. A vizuális rendszer nem működik valami jól, mint fizikai fénymérő, de nem is ez a feladata. A fontos feladat az, hogy a kép által adott információt értelmes alkotórészekre bontsa, és ezáltal a látható tárgyakat észlelje. (Adelson 1995.)

A lényeg a fentiekből a következő: az észlelőfelületre – jelen esetben a retinára – érkező ingerből önmagában nem lesz észlelési tapasztalat. A vizuális rendszer ehhez hozzáteszi saját működési elveit. Ezeknek az elveknek egy jó része a külvilág természetén alapul: például azon a tényen, hogy az árnyékok élei elmosódottak. Ezért néha szokás a vizuális rendszer működését úgy is jellemezni, mint egy olyan rendszert, ami a világról szóló általános háttértudás fényében értelmezi a bejövő ingereket, mint amely következtetéseket von le az ingerek jelenlétéből (Gregory 1997). Aha, gondolja a vizuális rendszer, ez itt egy elmosódott él, alighanem árnyékról lesz szó; ebből az következik, hogy az árnyékban lévő dolgok színe valójában világosabb, mint azt a felületükről visszaverődő fény erőssége mutatja. Ezzel a megfogalmazással nem mindenki ért egyet; vannak, akik tiltakoznak az ellen, hogy a vizuális rendszernek (szemben az alannyal) külön tudást tulajdonítsunk, és hogy a vizuális rendszer törvényszerű működését következtetéseként jellemezzük. E kritikusok is elismerik, hogy a vizuális rendszer meghatározott szabályokat követ a tapasztalat formálásakor – csak azzal nem értenek egyet, hogy ezek a szabályok következtetési szabályok lennének (Kanizsa 1975). De még ha a megfogalmazás metaforikus is, nehéz elkerülni a kísértést arra, hogy azt mondjuk: az észlelési tapasztalat az ingerek *interpretációja* révén jön létre.

VII. EGY ANALÓGIA

Az analógia, amit ajánlok, a következő: az észlelési tapasztalatot az észlelési rendszer különböző ingerekből formálja meg, általános formáló elvek segítségével, amelyeknek legalábbis egy része a külvilágban tapasztalt törvényszerűségekből származik. Ehhez hasonlítom azt a folyamatot, amelyben az egyes érzéki minőségekből az elme egy tapasztalatot formál, ugyancsak általános elvek révén, amelyeket a külvilág törvényszerű működése támogat.

Bizonyos értelemben itt csak egy analógiáról van szó, a két jelenség – és a két elmélet – egyes pontokon különbözik. Először is, az, hogy az észlelési rendszer ingerekből valamiféle elvek alapján konstruálja az észlelési tapasztalatot, jóformán alig vitatható. Ahogy fentebb említettem, többek között arról folyik

vita, hogy hogyan lenne legjobb ennek a folyamatnak a természetét jellemezni: mint egy következtetéseken és valószínűségeken alapuló rendszert, vagy pedig egyszerűen mint általános szabályok alapján működő rendszert. Ez azonban az alapvető képet nem befolyásolja – abban lényegében mindenki egyetért.

Ezzel szemben az észlelési tapasztalatok általam javasolt filozófiai elmélete korántsem magától értetődő. Az, hogy a tapasztalat okságilag-fiziológiailag hogyan formálódik, nem dönt mondjuk a naiv realista és a reprezentációs elmélet között. Az agy észlelésért felelős mechanizmusai mindenféle, a tudat számára gyakran elérhetetlen, és a tapasztalat fenomenológiában nem is jelentkező folyamattal járulnak hozzá az észlelési tapasztalat megformálásához. Ezzel szemben az észlelés filozófiai elmélete elsősorban az észlelési tapasztalat fenomenális természetéből indul ki. Az itt kifejtett elmélet szerint az észlelési tapasztalat építőelemeit adó érzéki vonások *lényegileg tudatosak*: ezek az elemek elkülöníthetők a tapasztalatban. A különbséget a fenti árnyéksakk példával szemléltethetjük. Ha a felszíni fényerősség ugyanaz az A és B kocka esetében, akkor a két felületről ugyanolyan erősségű inger éri a retinát. Ebből aztán a vizuális rendszer egyfajta tapasztalatot hoz létre, amelyben a kockákhoz tartozó elemi érzéki színminőségek már különbözőek lesznek. Tehát ahol a tudatos tapasztalat elkezdődik, ott már különbség van a két minőség között – hasonlóság csak a tudatos tapasztalatot megelőző ingerekben van.

Vannak azonban olyan példák is, amikor az alkotóelemek és a konstrukció azonosítható a tudatos tapasztalatban is: ebben az esetben az általam azonosított és a látás-kutatók által tanulmányozott konstrukció *egybeeshet*, és a melléknevi elmélet képviselője felhasználhatja az esetet elmélete védelmében. Ilyen például az árnyékot vető oszlop felületének világosabb-sötétebb árnyalása, amit automatikusan úgy értelmezünk, mint egy bizonyos szögből megvilágított henger felületét. Ilyen a sakktáblakockák derékszögeinek perspektivikus torzulása, amelyek megint csak térbeli elhelyezkedésként értelmezünk. Ezekben az esetekben lehetséges az elemi minőségeket – például a felület világosabb-sötétebb színeit – azonosítani a tapasztalatban, és arra is jó magyarázatunk van, hogy miért értelmezzük ezt egy görbült felület megjelenéseként.

Az érzéki minőségeket a vizuális tapasztalatban úgy lehet leginkább azonosítani, ha felvesszük azt, amit J. J. Gibson „festői hozzáállásnak” nevezett – tudniillik „festői” abban az értelemben, hogy ezt adoptálja a festő: a festő igyekszik elfelejteni azt aényt, hogy a henger felszíne egyszínű, hogy a sakktábla kockái derékszöveget zárnak be, és ehelyett csak az egyszerű érzéki minőségek: a színek és formák változásaira figyel. A festő megpróbálja visszabontani az észlelés által létrehozott konstrukciót.

Maga Gibson egyébként szkeptikus a festői attitűddel kapcsolatban. Az elképzelés az lenne, hogy a festő egyszerű érzetminőségeket azonosít a tapasztalatban. De Gibson szerint, „ha lehetséges lenne a pusztá érzeteket azonosítani, akkor mindannyian különösebb erőfeszítés nélkül lehetnénk reprezentációs fes-

tők” (Gibson 1966. 237, idézi Crane 1992. 3). Csakhogy egyáltalán nem világos, hogy miért kellene a puszta érzetek védelmezőjének feltételezni, hogy az érzetek azonosítása erőfeszítés nélkül történik. Erről szó sincs: a szokásos észlelési tapasztalat ösztönösen és automatikusan jeleníti meg a tapasztalatfüggetlen világot, és ezért nagyon is jelentős erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy az ember mintegy hátralépjen, és csak az egyes alkotórészekre összpontosítsa figyelmét.

VIII. KIINDULÓPONT: SZUBJEKTÍV MINŐSÉGEK

Miért gondoljuk azt, hogy az észlelési tapasztalatoknak vannak puszta érzet alkotóelemei? Ha (1) minden észlelési tapasztalat teljes mértékben leírható lenne az általa prezentált tapasztalatfüggetlen tárgyak segítségével, és ha (2) minden, az észlelési tapasztalatban megjelenő érzéki minőség kizárólag az észlelési tapasztalatokra lenne jellemző, és nem bukkanna fel másfajta, nem észlelés típusú tapasztalatokban – nos, ebben az esetben nem lenne okunk puszta érzeteket keresni az észlelési tapasztalatokban. Csakhogy ennek a konjunkciónak egyik tagja sem áll.

A homályos látás egy klasszikus példa az észlelési tapasztalat olyan elemére, amely nem a tapasztalat tárgyának tulajdonsága. A következő két tapasztalat fenomenológiája világosan megkülönböztethető: homályosan látunk egy éles fotót; élesen látunk egy elmosódott fotót. Az utóbbi esetben a tapasztalatot jellemző minőség (elmosódott kontúrok) megadható teljes mértékben a tapasztalatfüggetlen tárgy tulajdonságaival. Az előbbi esetben azonban nem: a homályosság nem az észlelt tárgy tulajdonsága. Ezért elkerülhetetlen, hogy itt a szubjektumról magáról tegyünk említést: arról, ahogyan a tárgyat tapasztaljuk.

A másik motiváció arra, hogy puszta érzetminőségeket azonosítsunk a tapasztalatban, a fenti konjunkció másik tagjának hamisságában rejlik: tudniillik abban, hogy vannak olyan minőségek, amelyek előfordulnak olyan tapasztalatokban, amelyek elmefüggetlen tárgyakat jelenítenek meg – mint amilyenek az észlelési tapasztalatok – és olyanokban is, amelyek nem jelenítenek meg ilyen tárgyakat, mint amilyenek az utóképek. Ugyanaz a minőség, például a piros, vagy a téglalapforma érzete, megjelenhet mindkét fajta tapasztalatban.

A két fenti körülmény magyarázatot kíván. Mit keresnek a látszólag szubjektív elemek – homályosság, az utóképek pirossága – az elmefüggetlen világot megjelenítő észlelési tapasztalatban? Egyfajta magyarázat adódik akkor, ha mondjuk a reprezentációs elméletet vesszük kiindulópontnak, tehát az észlelési tapasztalatot alapvetően tapasztalatfüggetlen tárgyakat reprezentáló mentális eseményeknek tekintjük, és a szubjektív elemeket speciális eltérésekként próbáljuk beilleszteni az elméletbe (lásd például Tye 2002 a homályos látásról). A másik út, amelyet ebben az írásban választottunk: az érzéki tapasztalat alapja puszta szubjektivitás, és ebből konstruálja meg az elme a tapasztalatfüggetlen világ manifeszt képét.

IRODALOM

- Adelson, Edward H. 1995. „The checkershadow illusion” internetes oldal. http://web.mit.edu/persci/people/adelson/checkershadow_illusion.html
- Bentall, Richard P. 1990. The Illusion of Reality: A Review and Integration of Psychological Research on Hallucinations. *Psychological Bulletin*. 107. 82–95.
- Crane, Tim 1992. Introduction. In uő (szerk.) *The Contents of Experience*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Crane, Tim 2003. The Intentional Structure of Consciousness. In Alexander Jokic – Quentin Smith (szerk.) *Consciousness: New Philosophical Perspectives*. Oxford – New York, Oxford University Press. 33–56.
- Gibson, James. J. 1966. *The Senses Considered as Perceptual Systems*. Boston, Houghton Mifflin.
- Gregory, Richard L. 1997. Knowledge in Perception and Illusion. *Philosophical Transactions of Royal Society B. London*. 352, 1121–1128.
- Heidegger, Martin 1936/1988. *A műalkotás eredete*. Ford. Bacsó Béla. Budapest, Európa.
- Kanizsa, Gaetano 1985. Seeing and Thinking. *Acta Psychologica*. 59. 23–33.
- Strawson, Peter F. 1979. Perception and its Objects. In G. F. Macdonald (szerk.) *Perception and Identity*. London, Macmillan. 41–60.
- Tye, Michael 1995. *Ten Problems of Consciousness*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Tye, Michael 2002. Representationalism and the Transparency of Experience. *Nous*. 36. 137–151.